

Сергій ЯРОВЕНКО
(Стара Виживка)

ВОЛОДИМИРЩИНА ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917-1920 РР.

1. Перед національною революцією. 1917 рік.

На початок революційних подій 1917 року на території Російської імперії Володимир-Волинський повіт практично повністю перебував в зоні австрійської окупації – лінія фронту на південному заході Волині проходила в межах сучасного Локачинського району в районі Воютин, Шельвів, Коритниця, Пустомити. Окупована територія управлялась австрійською адміністрацією Володимирського округу з центром у Володимирі-Волинському.

Водночас на цих землях велась боротьба проукраїнських та пропольських сил, які змагались щодо впливу як на окупаційну адміністрацію, так і місцеве населення.

Рушійною ланкою проукраїнської сторони був вербунковий комісаріат Українського легіону січових стрільців, сформованого у складі австро-угорської армії з початком Першої світової війни.

Вже після окупації австро-угорськими військами Холмщини і Західної Волині тут офіційно були визнані публічні права української мови і наданий дозвіл відкривати українські школи. Хоча, на перших порах, місцева окупаційна адміністрація й чинила перепони. За думкою Дмитра Дорошенка це було пов'язане з тим, що в очах австрійського уряду польське питання мало далеко більше значення, ніж українське, тим більше, що перше було пов'язане з вирішенням долі так званої конгресової Польщі, територія якої була відбита в Російській імперії в ході літнього наступу 1915 року. [15, с.27-28] Тим не менше окупаційна влада мала враховувати і думки більшої частини населення, чому в значній мірі сприяла діяльність на теренах Західної Волині представників легіону Українських Січових Стрільців.

Внаслідок заходів Загальної Української ради, легіоні УСС були дозволені набір добровольців із Волині та здійснення культурно-просвітницької роботи та організація українських шкіл.

Для вербунку новобранців на окупованій австро-угорськими військами території Волині були організовано три комісаріати. Перший, на чолі з Дмитром Вітовським, у Ковелі, другий, - з Миколою Саєвичем у Володимирі – Волинському і третій, - з Михайлом Гаврилком у Луцьку (існував до взяття міста російськими військами).

І хоча основним завданням комісаріатів було вербування місцевих жителів до легіону і австрійського війська, кращі представники галицької інтелігенції зосередили свої зусилля на організації і розвитку просвітництва й українського шкільництва на території сучасних Володимир-Волинського, Турійського, Ковельського та Любомльського районів Волині.

Тим більше, що вербункова робота йшла не зовсім так, як планувалась. Іван Коссак згодом писав: *«Це було завдання прямо фантастичне: місцеве населення відносилось з недовірям до чужої армії, а грабунки і знущання мадярів ще загострили відносини. Все таки чотар Саєвич щоби якось оправдати існування «вербункового» комісаріату взявся до вербунку і на диво стягнув 50 охотників; це був матеріал малої вартості (в більшості жиди) (у коші ці призовники отримали прізвисько «ай-вай-курін») і команда УСС не дуже була вдоволена таким набутком, але будь-що-будь ці успіхи січових стрільців на окупованому терені мали це значіння, що австрійська влада почала ставитись прихильніше до УСС і крізь пальці дивилася на їх освідомлюючу працю на Волині.»* [23, с.18]

Більше того, з часом, коли місцеве населення завдяки саме просвітницькій і освітній роботі стало прислухатись і охоче виконувати різні розпорядження січових стрільців, австрійська окупаційна влада сама долучилась до процесу відкриття українських шкіл у цьому регіоні. Стараннями представників УСС, які виконували військово-адміністративні функції в населених пунктах наводився порядок у всіх сферах життя громад. Це зокрема стосується діяль-

ності Гната Мартинця, котрий був комендантом спочатку в Любомлі, а з кінця листопада 1915 року у Володимирі-Волинському.

Після заснування міської школи у Володимирі до грудня 1916 року були відкриті школи в Вуйковичах (60 дітей), Руснові і Бискупичах Шляхетських (40), Будятичах (50), Зашковичах (52), Луковичах (40), Орищі, Свинюхах (104); підготовлені до відкриття школи в Загайцях, Затурцях (в маєтку В'ячеслава Липинського), Колпитові, Конюхах, Коритниці (нині Локачинського району), Лішні, Осьмиговичах (нині Турійський район), Литовежі, Мельниках, Локачах, Ляхах, Озерянах, Старому Порицьку, Пустомитах, Риковичах, Твердинях, Хорові, Шельвові і навіть у населеному в переважній більшості поляками Сільці, де школу заснували хитрістю – скористались чварами побутового характеру між місцевим старостою і ксьондзом. На березень 1917 року розпочалось навчання в Бужанці (35), Бискупичах Шляхетських (34), Будятичах (46), Дорогиничках (45), Литовежі (75), Лішні (57), Микулаичах (40), Мокреці (46), Орищі (55), Поромові (55), Рогожанах (11), Руснові (24), Ставках (40), Хотячеві (33), Зашковичах (52), Пузові, Щенютинку, Устилузі (138). Володимирським комісаріатом також були виконані заходи із заснування шкіл в Ковельському окрузі: Любомлі, Гущі, Головному, Мацееві, Куснищі, Згоранах, Городному, Підгородній, Нудижих, Старій Гуті, Олеську, Машові.

За свідченнями Олександра Михайловича Цинкаловського в короткому часі на Волині стрільцями, серед яких були такі видатні діячі національно-визвольного руху і українського просвітництва як доктори Лука Мишуга, Осип Назарук, Микита Угрин, на окуповані території Західної Волині були організовані 61 українська школа. Ці навчальні заклади мали змогу відвідувати 3513 учнів. [42, с.86]

У справі шкільництва значних зрушень досягли майбутній засновник «Пласту» на Закарпатті Остап Вахнянин, котрий опікувався школою в Мокреці (нині Турійський район), Михась Мокрий в Згоранах (Любомльський район), колишній пластовий полковник в Рогатині, а в повоєнний час професор і співавтор тритомного англо-українського словника Іван Верб'яний - у Бискупичах Шляхетських (нині с.Соснина Іваничівського району).

Головним у діяльності січових стрільців *«було донести ідею національної єдності, прагнення до незалежної соборної, держави»*. [20, с. 78]

Іван Коссак констатував: *«Ми здобули на Волині те, що недавно видавалося неможливим, - перевагу над нечисленними, але сильними поляками і починаємо паралізувати їх працю при допомозі військових сфер.»* [23, с.18]

Створена усусами база сповна була використана при розбудові з'єднань, які почали створюватись австрійцями і німцями у таборах для військовополонених.

Таким чином революційний для російської імперії 1917 рік на Володимирщині хоча й пройшов не так бурно як на іншій території Волині, проте саме в цей час були закладені підвалини для росту національної самосвідомості, згуртування українства навколо ідеї української державності.

2. Створення українських збройних формувань. Початок українсько-польського протистояння. 1918 рік.

На час підписання 9 лютого 1918 року в Бресті мирного договору уряд УНР знаходився в тодішньому губернському центрі Волині - Житомирі. У східній частині Волині були в основній масі згруповані і українські війська, відведені з Києва, який захопили більшовики угруповання під командуванням Муравйова.

За три дні після підписання договору делегація УНР на вимогу частини членів Ради Народних Міністрів звернулася до урядів Німеччини та Австро-Угорщини з меморандумом про надання військової допомоги УНР у боротьбі з більшовиками. У той же день німецьке військово командування висловило представникам України попередню згоду на військову допомогу для боротьби проти більшовицької Росії. [37, с.69]

Серед вищого німецького командування на той час існували різні думки щодо порядку застосування рейхсверу в Україні. Так, начальник штабу Східного фронту генерал Макс Гоффман вважав цілком слушною думку про введення в Україну німецьких солдатів в українських одностроях, які б разом з суто українськими частинами очистили б Україну від більшовиків. [49, р.92] Два інші генерали – Пауль фон Гінденбург і Еріх Людендорф у зв'язку із стрімким

посуванням більшовицьких військ Україною ратували за негайне введення німецьких фронтових частин. [49, р.89]

Спрацювали власне обидві пропозиції.

Вже ввечері 15 лютого дві німецькі дивізії отримали накази: одна виступити в напрямку на Пінськ, друга - на Рівне. 16 лютого Німеччина скасувала перемир'я з Росією. Цього ж дня генерал Людендорф віддав наказ заgonу чисельністю до 1000 чол. із колишніх військовополонених завбачливо одягнутих в сині жупани під командуванням українського старшини Миколи Шаповала з району Доманово (Брестська область) висунутись в напрямку на Ковель. [26, с.27] Дві чоти з цього відділу продовжили рух на Київ у складі 45-ї піхотної дивізії, а основні сили залишились в Ковелі, де влились до 1-ї Козацько-Стрілецької дивізії. [17, 36]

Володимир Винниченко з іронією відмічав: *«Німцям же, розуміється було дуже приємно й вигідно взяти на себе ролю благородних оборонців молододі держави й нівечених її національних та державних прав»*. [10, с.290-291]

Незабаром на таку допомогу погодились і австрійці, які побоюючись невдоволення поляків, на початках відмовлялись від прямого втручання в українські справи. Лише 16 лютого Відень офіційно прийняв прохання делегації УНР надати «збройну допомогу в межах України проти просування більшовицьких сил». Натомість міністр іноземних справ Австро-Угорщини граф Чернін зажадав від голови української делегації Олександра Севрюва підписати додатковий параграф щодо можливості «відсунення» польсько-українського кордону на схід. 20 лютого Відень, побоюючись, що німецькі війська «монополізують» доступ до українського продовольства, прийняв рішення про надання військової допомоги УНР та введення свої військ. [26, с.28]

За баченням діячів українського уряду військова допомога з боку Німеччини та Австро-Угорщини повинна насамперед була відобразитись у поверненні з полону військовиків – українців за національністю та допомоги у формуванні з військовополонених українців на території Німеччини та Австрії військових з'єднань, про які мова піде нижче. Загальна чисельність українських військовиків повинна була становити 40-50 тисяч чол. [37, с.70] Українські урядовці були добре поінформовані, що ще на початку 1918 року Союз Визволення України (заснований 4 серпня 1914 року у Львові для поширення ідеї самостійності України серед ворожих і нейтральних держав) домігся від німецьких і австрійських властей дозволу на формування окремих частин із військовополонених - українців колишньої російської армії, яких загалом налічувалось до 500 тисяч осіб.

Проте і німецька, і австрійська сторони, розглядали Україну перед всім, як потужну сировинну базу для поповнення своїх поріділих ресурсів, а отже розробляли плани своєї реальної військової присутності на території України.

Дмитро Дорошенко зазначав: *«...Австрійці дивились на Україну, як на терен, звідки вони можуть добувати для своєї голодної держави хліб: для них мир з Україною був в першій мірі «Brotfrieden», так само і зрештою як і для німців. Отже й німці, й австрійці були дуже заінтересовані в тому, щоб на Україні панували такі відносини, такий лад, який би гарантував би додержання з її боку виконання зобов'язань щодо постачання харчових продуктів згідно Берестейській умові»*. [15, с.10]

18 лютого 1918 р. німецькі війська під командуванням генерал-полковника Олександра Адольфа Августа Карла фон Лінзінгена перетнули лінію фронту і стрімко стали просуватись на схід. З району Володимира-Волинського в напрямку на Луцьк – Житомир – Київ розпочали війська німецького XXII-го резервного корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Карла Альберта фон Кнерцера (*Carl Albert von Knertser*).

Необхідно зазначити, що на початку власне військової операції ні австрійські, ні німецькі війська не мали чіткого плану дій і навіть уявлення про лінію, на якій вони повинні зупинитись. Так, спочатку німецькі війська повинні були дійти лише до Рівного, 26 лютого генерал М.Гофман доповідав про домовленість з УЦР не просуватись далі Києва. Чітким була лише політично-визначена ціль, обумовлена в Брестському договорі – відновити адміністрацію Центральної Ради на звільненій території. [26, с.30]

За цих обставин Володимир-Волинському судилось стати осередком для організації одного з найпотужніших в армії УНР формувань, яке вміло діяло проти тодішніх основних проти-

вників української держави - Першої Української стрілецько-козацької дивізії (згодом отримала назву «Сірожупанна» або «Сіра» - за кольором одностроїв).

Ще наприкінці 1916 – початку 1917 року діячам Союзу Визволення України вдалось добитись у німецького та австро-угорського урядів дозволу на концентрацію військовополонених – українців в окремих таборах. Основними з цих таборів були Фрайштадт в Австрії, Дуна-Сердатель в Угорщині, Раштат, Зальцведель, Весляр в Німеччині. У квітні 1917 року в таборі Ганновер-Мюнден в Німеччині були зібрані біля 400 військовополонених офіцерів, українців за походженням. У червні 1917 «офіцерський» табір постав у Йозфштадті (Чехія). Всього в таборах на території Німеччини стараннями Олександра Скоропис-Йолтуховського було зібрано до 50 тисяч, а у австрійському Фрайштадті до 30 тисяч полонених. [15, с.35]

Надійним «фундаментом» для формування майбутнього з'єднання українського війська стало спортивне Товариство „Січ” імені гетьмана Петра Дорошенка, утворене 14 липня 1917 року. Після проголошення 4-го Універсалу, полонені старшини - українці табору Йозефштадт 12 лютого на спільному зібранні вирішили вступити до української дивізії, що мала формуватись австрійським командуванням та звернулися до управління табору із заявою, що вони вважають себе громадянами УНР і просять «...поробити заходи перед компетентними властями, щоб у порозумінні з Правительством УНР нас офіційно (було) признано приналежними до Українського війська». [28, с.79; 34, с.79]

15 лютого січовики вибрали Бойову управу під головуванням видатного українознавця і педагога професора Степана Йосиповича Смаль-Стоцького (заступник – хорунжий Микола Букшований, секретар – хорунжий Шпановський). 16 лютого Бойова управа звернулась зі зверненням до полонених із закликом об'єднуватись і формувати військові підрозділи для захисту Української держави, а саме до Першого Українського полку імені гетьмана Петра Дорошенка, що й став основою для формування Сірої дивізії. 19 лютого до табору у Фрайштадті дійшла звістка, що уряд Австро-Угорщини погодився здійснити обмін полонених. [14, с.15,16]

21 лютого 1918 Товариство „Січ” у зв'язку з досягненням поставленої мети самоліквідувалось.

15 лютого із табору в Йозефштадті до Володимира-Волинського вибула перша група чисельністю 30 чоловік (у Василя Проходи – 25) на чолі з підполковником Іваном Перликом. У дорозі були часті затримки, то ж майбутні українські старшини непокоїлись, чому їх ешелон так повільно рухається, а в Кракові від австрійського старшини-галичанина дізнались, що їх рух гальмують поляки, які працюють на залізниці. [8, с. 18]

З прибуттям військовики розташувались у колишніх казармах 11-го Донського козачого генерала від кавалерії графа Денисова полку, що дислокувався у Володимирі-Волинському до початку 1-ї світової війни.

Тут для формування українських частин були також залучені військовополонені російської армії, які перебували у господарчих командах на окупованих німецькими й австрійськими військами землях Західної Волині та Холмщини. [35, с.115]

Де кілька разів з відома австрійського представника гауптмана Добжанського, поляка за національністю, замість полонених-українців для формування присилали етнічних росіян, однак підполковник Перлик щоразу ставив питання про їх відправку назад до своїх робітничих команд. У кінці-кінців із таборів таки стали присилати саме українців, які згодом стали своєрідною ланкою зв'язку з місцевим населенням. З цих полонених, а також частково місцевих жителів у Володимирі був сформований курінь, командування яким і прийняв підполковник Перлик.

Для нагляду за формуванням дивізії від австрійського командування до куреня згодом прибув капітан австрійського генштабу Кватерник (хорват за національністю). Цей офіцер мав досить значні зв'язки у австрійському військ (рідний брат був начальником штабу в австрійській армії, що воювала на території Італії, згодом в хорватському уряді Павеліча – військовим міністром) та добре знайомий з українським питанням (деякий час був начальником штабу легіону Український Січових Стрільців). [8, с.19]

25 лютого 1918 року з офіцерського табору у Йозефштадті до Фрайштадта прибули 5 старшин на чолі з капітаном Петром Андрійовичем Ганжою. 28 лютого курінь «Оборони рідного краю» чисельністю 905 чол. під командуванням Петра Ганжі вирушив до Володимира-Волин-

ського, визначеного як місце формування нової дивізії. 6 березня українські вояки прибули до древнього княжого міста і урочистим маршем пройшли Володимиром до казарм.

13 березня прибули ще 30 старшин, які відразу є включились у справу формування українського військового з'єднання.

Наприкінці березня від капітана Кватерника українці довідались, що буде формуватись ціла дивізія і її командиром призначений підполковник Перлик, українським начальником штабу – сотник Пилипенко, ад'ютантами штабу (значковими) – підпоручник Микола Бутович та прапорщик Горбик. Оскільки дивізія формувалась за зразком тодішньої австро-угорської армії, то й тренували її австрійські інструктори, переважно українці за національністю. Серед них сотники УСС Іван Коссак, Мирон Луцький, Стельмах, Слюсарчук, поручник Михайло Хроновят, четарі Ковалів, Дубик, хорунжі Гаврилко, Гринишин, військовий лікар Воронич та інші.

У ці дні для дивізійників своєрідним гаслом стали слова капітана Кватерника: «*Не революція, а солідна будова армії на міцних підвалинах*». [8, с22] Незабаром штабом формування були розроблені обов'язки посадових осіб, інструкції, пам'ятки, які були необхідні як в повсякденному житті, так і в бойовій діяльності.

Продовжувався відбір вояків для дивізії з числа військовополонених, при цьому при відборі старшин в основному відбирались кадрові офіцери. Прояви політиканства жорстко припинялись з замічені в цьому відправлялись назад до таборів.

Одночасно у Фрайдштадті формувався 3-й курінь, командування яким було доручене сотнику Яковлеву (прибув до Володимира-Волинського в березні 1918р.)

Слідом за першим ешелоном до Володимира потягнулись і інші. Станом на 23 квітня 1918 року був сформований 1-й полк 3-х курінного складу, командиром якого був призначений сотник Петро Ганжа. На той час чисельність особового складу полку становила понад 4 тис. стрільців. [14, с.23]

А ешелони все відправлялись і відправлялись. 17 квітня з таборів у Австрії відправився ешелон з 400 козаками, 21.04 – 16 старшин і 250 козаків, 2 травня – 300 козаків, 10, 14, 18, 20, 21 травня – по 300 козаків, 1 червня – 10 старшин, 300 козаків, 3, 15, 21 червня – по 300 козаків. Усього станом на 21 червня з таборів військовополонених до Володимира виїхали 126 старшин і 4800 козаків. [16, с.73]

12-го травня 1918 року завершилось формування Першої Стрілецько-Козацької дивізії в складі чотирьох піших полків, гарматного (артилерійського) полку, інженерної сотні та кінного дивізіону. Піший полк мав три курені чотирьох сотенного складу й кулеметну сотню. Крім того були сформовані: обоз, шпиталь, хлібопекарня та допоміжні майстерні. За штатом дивізії належало мати 140 старшин і 6 тис. козаків, максимальна чисельність дивізії планувалася у кількості 600 старшин і 15 тис. козаків. [16, с.74]

Командиром дивізії був призначений підполковник Іван Перлик, начальником штабу став сотник Микола Федорович Пилипенко (фактично штаб очолював австрійський капітан Кватерник).

Командирами піших полків були призначені: 1-го - сотник Петро Ганжа, 2-го підполковник Тимошенко, 3-го - сотник Яковлев, 4-го - сотник Ткаченко. [8, с23-34] Пізніше командиром 3-го полку став підполковник Александрович (Олександрович). [25, с.429]

Стараннями капітана Кватерника українське формування отримало духові інструменти, а український композитор Ярослав Дмитрович Ярославенко (Вінцовський), довідавшись про формування дивізії, створив і надіслав кілька маршів.

Військовики встановили гарні контакти з місцевою українською громадою і продовжили справу шкільництва і просвітництва, започатковану на Володимирщині січовими стрільцями.

Після повалення 29 квітня 1918 року УЦР генералом Скоропадським і встановлення Гетьманщини в керівному складі 1-ї Стрілецько-Козацької дивізії відбулись деякі зміни. Командиром дивізії був призначений генерал-хорунжий Віктор Миколайович Сокира-Яхонтов, начальником штабу – полковник Федір Олександрович Пещанський, командиром 1-го полку – полковник Галятовський, 2-го – підполковник Перлик (незабаром був таємно усунутий від командування, а в командування 2-м полком тимчасово вступив підполковник Тимошенко),

3-го – полковник Троянів, 4-го – полковник Михайло Гудима. [34, с.83] Командиром гарматного дивізіону був призначений сотник Таранушенко (через декілька днів був відрахований зі складу дивізії), технічної сотні - поручник Малевич.

Отримала дивізія і свого духовного наставника. Ним став волинянин (народився в с.Крупець, нині Радивилівського району на Рівненщині) отець Іван Теодорович (згодом митрополит незвіданої УПЦ в США – Іоанн), котрий в сан ієрея був рукоположений 10 травня 1915 року єпископом Володимир-Волинським Фадеєм (Успенським).

Незабаром відбулась офіційна передача дивізії від австро-угорського командування, яке представляв командувач 4-ю армією генерал Гойдінгер, гетьманському уряду. [16, с.74]

У червні 1918 року прийшов наказ про передислокацію дивізії до Києва.

26 серпня дивізія була приведена до присяги Гетьману (2 старшин і 14 козаків відмовилися присягнути), а 27 серпня 1918 року з'єднання, чисельністю до 15 тис. вояків (Дмитро Дорошенко у своїй Історії України дає дещо інші дані про чисельність дивізії станом на 26 серпня – 140 старшин і 3300 стройових козаків і вказує на перебування у складі дивізії 4 піших полків, кулеметних команд, телеграфної і будівельної сотень, санітарного відділу, дивізійної кінноти, гарматного дивізіону й обозу.) [15, с.246-247]) ешелонами було відправлене до Києва.

1 вересня 1918 року дивізія була представлена Гетьману, який здійснив її огляд у присутності головнокомандувача німецькими військами в Україні фон Кірбаха, начальника штабу німецьких військ генерала Гренера, німецького посла барона фон Мума, австрійського полска графа Форгача, військового міністра генерального бунчужного Рогози, товаришів військового міністра та міністра закордонних справ Лігнау та Палтова.

У вересні 1918 р. Сірожупанна дивізія розпочала свій бойовий шлях в боях проти більшовицької армії в районі Конотоп, Стародуб. На той час командування дивізії і полків знову зазнало змін: обов'язки начальника дивізії виконував полковник Пещанський, начальника штабу – сотник Пилипенко, полкам командували сотник Гейко, підполковники Тимошенко, Александрович, полковник Гудима. [34, с.84]

30 квітня за сприяння німецького командування владу в Україні перейняв гетьман Павло Петрович Скоропадський, котрий розпустив місцеві органи, сформовані Центральною Радою. Призначені нею губернські й повітові комісари були усунуті зі своїх посад, а їх замінили губернські й повітові старости, які й очолили місцеву адміністрацію. [24, с.73] 14 травня відповідно до наказу, підписаного Головою Ради Міністрів і міністром внутрішніх справ гетьманського уряду Ф.А.Лизогубом, Володимирським повітовим старостою був призначений колишній комісар Центральної Ради Володимир Пуцин [15, с.88], на плечі якого лягли завдання зі взаємодії з австрійцями, продовження формування «Сірої» дивізії, уникнення конфліктів з польською національною меншиною.

Німецьке військово командування переконувало гетьмана, що Україні Збройні Сили не потрібні. Згодом Павло Скоропадський згадував свою розмову з німецьким генералом Гренером, котрий його переконував: «...К чому Вам армія? Мы находимся здесь, ничего противного Вашему правительству внутри страны мы не разрешим, а в отношении Ваших северных границ Вы можете быть вполне спокойны: мы не допустим большевиков. Образуйте себе небольшой отряд в две тысячи человек для поддержания порядка в Киеве и для охраны Вас лично...» [39, с.179] Павло Петрович Скоропадський розумів, що за словами німецького генерала стоїть значна сила - на той час в Україні перебували 28 дивізії та 2 кавалерійські бригади німецької та австро-угорської армії. [37, с.265] Проте він також добре бачив військово-політичні реалії і те, що без створення власних збройних сил ні йому ні його уряду не встояти. Ті збройні формування, які залишилися з часів Центральної Ради, П.П.Скоропадського не влаштували ні як військового фахівця, ні як очільника держави. Були розпочаті заходи з реформування військової системи. Вже у травні гетьман починає здійснювати підготовчі роботи зі створення нової української армії.

У ході військової реформи на території Володимир-Волинського повіту окрім «Сірої» дивізії мали формуватись і дислокуватись:

2-й піший Волинський полк під командуванням полковника Валентина Івановича Яворського реорганізований з 42-го піхотного Якутського полку, який до 1-ї світової війни базувався у Кременці;

2-га кінна бригада 2-ї Волинської кінної дивізії (начальник дивізії – генерал-хорунжий Василь Чеславський, начальник штабу – полковник Григоріїв) у складі 7-го Володимир-Волинського (командир – полковник Г. Зубов), 8-го Українського (командир – полковник В. Конрад) кінних та 2-го кінно-артилерійського (командир – полковник С. Полянський) полків. [5]

Однак ці частини на Володимирщині так і не з'явилися. Так, наприклад 2-й піший Волинський полк дислокувався замість Володимира частково у Луцьку та Староконстантинові.

Поряд з утвердженням Української держави Скоропадського на Володимирщині тут на кінець 1918 року все сильніше стала проявлятися «східна кресова політика» відродженої польської держави.

Поляки повели інтенсивну підготовку для захоплення влади на Холмщині й у трьох західних повітах Волині (Володимир-Волинському, Ковельському та Луцькому). Особливо загострилась обстановка у Володимир-Волинському повіті. Сформовані місцевими поляками „Комітет обивательський” та кінна міліція розпочали процес формування бойових загонів. Взаємовідносини між українським і польським населенням стали поступово загострюватися, хоча поляки офіційно ще визнавали, що Волинь - це територія Української Держави. [29, с.47]

Водночас заходами військових-українців у Володимирі були створені Головна Вояцька Рада і Міська Управа, яку очолив галичанин колишній «усус» Лука Мишуга. Невдовзі з наказу львівської делегації Української Народної Ради (створена 18-19 жовтня 1918 р. у Львові) владу в місті та в навколишніх селах перебрала новостворена Українська Народна Рада Волині. Оскільки Володимир-Волинський на той час рахувався територією окупованою Австро-Угорщиною, то перші «прошарки» української державності тут виникли разом із ЗУНР. Проте втримати управління цією територією їй не вдалося. [32, с.135]

2 листопада група підпільників з Польської організації військової (ПОВ) на чолі з полковником Г. Орліч-Дрешером за допомогою чеських солдатів австро-угорської армії звільнили від австрійців Холм і взяла владу в свої руки. Одночасно 2–3 листопада поляки опанували Грубешовом. [46, с.84]

5 листопада 1918 року начальник польського Генерального штабу генерал Тадеуш Розвадовський наказав австрійським частинам підполковника М. Норвіда-Нойгебауера повністю зайняти Холмщину і приготуватися до оборони зі сторони Волині та Галичини. Із-за зайнятості польських частин у боями з Українською Галицькою армією та в процесі державотворення, що тривав у цей час на території Польщі (утворення Тимчасового народного уряду Польської Республіки в Любліні), поляки поки не мали наміру просуватись на східний берег Бугу.

Цього ж дня П.П.Скоропадський просив німецьке командування надіслати підпорядковані військові частини до Холма та невеликий український загін до Бреста, які мали б охороняти західний кордон Української Держави. 9 листопада це питання було узгоджене. [15, с. 159] Однак реалізація цих планів, як і багатьох інших, не відбулась через революцію в Німеччині.

А польські загоны, які мали чимало своїх симпатиків на волинській землі, діяли більш рішуче.

20 листопада 1918 року сили бригади кресової із Грубешова (юридично командиром був військовий міністр Тимчасового уряду Народної Республіки Польща полковник (із 21.11.1918 – генерал-поручник) Едвард Ридз-Смігли) перейшли Західний Буг і зайняли Устилуг. При захопленні Устилуга поляки обстріляли містечко з гармат. Було вбито 42 мирні мешканці. Малочисельна комендантська команда Володимира відбити напад не зуміла. За іншими даними, Устилузький і Володимирський гарнізони суттєвого опору полякам на чинили. Так організатор Української Народної Ради Волині на Володимирщині Лука Мишуга згадував, що нечисленна військова залога козаків-гетьманців без опору відступила з Володимира на вимогу командування польського військового з'єднання, яке діяло від імені уряду в Любліні. [30, с. 22-34]

Станом на 22 листопада 1918 р. Володимир-Волинський повіт був повністю взятий під контроль Грубешівською бригадою кресовою ПОВ разом з місцевим батальйоном цієї польської націоналістичної організації. [50, с.46; 45, с.118; 46, с. 85]

Для забезпечення нового порядку на окупованій поляками українській території у місті і його околицях діяли самоврядні загоны міліції у кількості 226 осіб. Склад загонів був укомплектований виключно із місцевих поляків та спеціально запрошених членів товариства “Кре-

сової сторожі” з м. Любліна. [44, s.339] Не виключено, що члени цих загонів і надали допомогу у захопленні Володимира польськими силами, адже були організовані польським «Громадським комітетом», що діяв у Володимирі-Волинському з 1915 року.

Деякий час протягом кінця листопада – грудня 1918 опір полякам на території Володимирщини продовжувала чинити сотня Ярощука (Єрощука), однак її сили були занадто малими, аби відкинути поляків за Буг (на початку січня 1919 р. Придніпрянська сотня Єрощука з району Луцька вибула в район містечка Угнів на Львівщині, де 7 січня посилила оборону УГА проти поляків).

Далі на схід поляки просуватися не стали, зважаючи на перебування на Волині німецьких та українських військ і свої доволі незначні сили - 2052 особи при 13 кулеметах і 4 гарматах. [48, s. 11, 12] Та й основна увага поляків на той час була прикута до Галичини, де діяла група «Схід» під командуванням генерал-майора Тадеуша Розвадовського-Йорданії.

Західна Волинь і Холмщина залишились поза особливої уваги і противників Скоропадського, яких очолював Симон Петлюра, оскільки їх першочерговим завданням у листопаді - грудні 1918 р. було завоювання і подальше утримання влади в Києві. До «польського» питання уряд України повернувся лише наприкінці грудня 1918 року.

30 грудня 1918 р. отаман Олександр Шаповал направив детальну доповідну записку Головному Отаману військ УНР Симону Петлюрі, що містила відомості про сили Армії УНР на Волині, дані розвідки про супротивника та інформацію про завдання, які стояли перед частинами фронту. За цими відомостями української розвідки на лівому березі Західного Бугу перебували польські варті. Польські військові частини займали залізничні станції Холм і Дорогуськ. Штаб Холмсько-Галицького фронту Армії УНР мав неперевірені дані про перебування польського збройного загону від 500 до 1000 багнетів у Володимирі-Волинському. [2]

Таким чином на кінець 1918 року Володимирщина опинилась під владою польських сил проти яких необхідно було розпочинати збройну боротьбу.

3. Володимирщина під час українсько-польської війни.

1919 рік розпочався з перепідпорядкування ряду з'єднань новому оперативному командуванню. Так, наказом Головного командування військами УНР від 1 січня 1919 року за № 22 військові частини, які перебували на території Волині й Поділля, перейшли в розпорядження командувача Волинсько-Холмського фронту отамана Олександра Шаповала. [3]

У цей час на Волині була створена Волинська оперативна група (штаб повстанських військ Волині, з січня 1919 – Володимир-Волинський оперативний фронт) під командуванням полковника Гната Єрмиловича Порохівського. Штаб групи знаходився в містечку Торчин. До складу цього військового об'єднання входили Кременецький і Ямпільський піші полки та окремий Володимир-Волинський бойовий загін під командуванням курінного Гуці (складався з двох сотень місцевих селян, які очолювали сотники Юхим Бунд і Троцький).

Наказ був виданий своєчасно, вже 3 січня польські війська оперативних груп «Буг» (Grupa Operacyjna «Bug») під командуванням генерала Яна Едварда Ромера (наступала з району Рави-Руської в напрямку на Львів), ОГ «Ковель» (Grupa Operacyjna «Kowel») генерала Едварда Ридз-Смігли (повинна була вийти на лінію Володимир-Волинський – р.Стохід – Маневичі, де зайняти оборону), та група полковника Сандецького (перебувала в оперативному підпорядкуванні Ридз-Смігли) знову перетнули Буг і згодом зайняли Володимир, Любомль, Ковель та інші значні населені пункти.

Плани, щодо використання ОГ «Буг» були змінені в останній момент. Спочатку ця група чисельністю 6 батальйонів піхоти, 2 кавалерійські ескадрони, 4 артилерійські батареї (3 тис. вояків, 46 станкових чеських, 10 легких кулеметів і 18 гармат) із району зосередження під Володимиром-Волинським 2 січня повинна була завдати удар в напрямку на Сокаль, Кам'янку Струмилову і вийти до Львова з північного заходу. Однак за вимогою генерала Ромера була перекинута в район Рави Руської, звідки й почала наступ проти частин УГА на Жовкву. У районі Кам'янки Струмилової була зосереджена кавалерійська група підполковника Владислава Беліни-Празмовського. [47, s.149-150, 152]

6 січня кавалерійський загін поляків під командуванням ротмістра Фелікса Яворського здійснив рейд до Торчина, де знаходився штаб Володими-Волинської оперативної групи. На

підступах до містечка був розбитий один із українських відділів. Поляки захопили в полон 23 українських вояків, в тому числі одного підполковника і одного сотника (капітана), значну кількість стрілецької зброї й амуніції. Цього ж дня поляками в районі с.Бубнів (нині Володимир-Волинський район) був збитий український літак, який здійснював розвідувальний політ до Володимира. Обидва пілоти були взяті в полон. [47, s.152]

9 січня 1919 року на пост Військового Міністра УНР заступив досвідчений воєначальник генерал Олександр Греков (Греків), котрий започаткував ряд організаційних заходів із військового будівництва.

16 січня 1919 року фактично розпочалось створення Дієвої армії УНР. Для укомплектування військових частин на землях, на які розповсюджувалась влада Директорії, була оголошена мобілізація. Мобілізації підлягали громадяни призовного віку (від 18 до 45 років), які мали військовий досвід. Однак населення, втомлене чотирма роками війни, неохоче відкликалося на заклики Директорії. Спостерігалася тенденція до зменшення кількості мобілізованих чоловіків зі сходу на захід країни. У Володимир-Волинському, Ковельському, Луцькому повітах регіону число призовників було мізерним, а Луцький повіт був таким, куди за час призову (з 10 січня по 23 люте 1919р.) не з'явився жоден новобранець. [31, с.138]

Тим часом на заході Волині продовжувалось протиборство між військовими силами молодих республік. Польські війська оперативної групи «Ковель» зуміли відтіснити по всьому фронту від Західного Бугу і до 14 січня 1919 року взяли під контроль практично всі ключові населені пункти Ковельського і Володимир-Волинського повітів. Угрупування полковника Сандецького на півночі, генералів Ридз-Смілги в центрі та Ромера на півдні загалом вийшли на нову лінію фронту з УНР та частково ЗУНР: Маневичі, Кашівка, р.Стохід, Зимно, Долгобичів, Белз. Штаб своєї оперативної групи Ридз-Смігли розташував у відбитому в українців Ковелі.

Однак і українські війська завдавали ударів ворогу. Так, 14 січня один з українських відділів завдав удару по підрозділу ОГ «Буг», який знаходився в районі села Підгайці. [47, s.155]

У відповідь 15 січня польські відділи під командуванням капітана Зборовського, ротмістра Яворського та поручника Ясінського атакували чисельно переважаючий український підрозділ в районі Війниці (нині Локачинський район). У ході двогодинного бою український підрозділ зазнав поразки. Поляки захопили 2 гармати, 2 кулемети. До ворожого полону потрапили 4 старшини і до 20 козаків. [47, s.156]

У другій половині січня українські частини, які знаходились на території Західної Волині отримали завдання відкинути польські війська за Буг.

За наказом Військового міністерства силами Південно-Західного фронту в районі Прицьк-Торчин-Вілюйки була організована Володимир-Волинська ударна група чисельністю в 4 тисячі багнетів, 780 шабель при 6 гарматах, яка отримала завдання визволити Володимир. До складу цієї групи увійшли: Кременецький (600 вояків, 20 кулеметів), Ямпільський (1000 чол., 17 кулеметів) піші полки, піший полк ім. І.Франка (700 чол., 15 кулеметів), 4-го Бердичівського запасного полку (біля 1000 багнетів), відділу із 120 бійців 1-го пішого Луцького полку (командир полку – полковник Валентин Іванович Яворський), Волинського кінного партизанського відділу, 1-ша (командир – Євген Миколайович Решетніков) [1; 4] та 3-тя батареї 1-ї Волинської гарматної бригади.

У районі ст. Погиньки-Рожище-Голоби була утворена Ковельська ударна група під командуванням Ратушного в 1,5 тисяч багнетів і шабель при 2 гарматах із завданням наступу на Ковель. Це угрупування включало: Ковельський, Пінський (200 багнетів), Коростишівський (до 1000 багнетів) піші полки, Окремий Кальницький курінь і гарматну батарею загальною кількістю 1500 багнетів, 2 гармати.[33 с.134-135; 40, с.8]

Окрім того у Луцьку на той час знаходились 1-й піший Луцький, Волинський і Берестейські піші полки, які за Гетьманату входили до 1-ї пішої Волинської дивізії, а також тилові підрозділи Пінського, Ковельського піших полків і Окремого Кальницького куреня.

21 січня Володимир-Волинська і Ковельська групи загальною чисельністю до 6500 чоловік при 8 гарматах перейшли в наступ.

Особливо запеклі бої йшли за Володимир, який обороняли лівофлангові підрозділи оперативної групи «Буг» (загін капітана Яворського і піхотний підрозділ). Перший штурм виявився

невдалим для українського війська, яке зазнало значних втрат. Поляки навіть змогли полонити кількох старшин в т.ч. одного полковника. [47, s.158]

І все таки у ніч з 21 на 22 (з 7 на 8) січня сотні увірвались до Володимира, а на ранок 22 (8) січня Володимир-Волинський бойовий загін опанував містом, втративши при цьому 12 чоловік вбитими і 3 пораненими. По обіді поляки перегрупували свої сили і вибили сотні з Володимира. На кінець дня 22 січня українські підрозділи вийшли на залізницю Володимир-Волинський – Ковель, знову зайняли Володимир-Волинський, містечко Турійськ, Ковель та ряд інших населених пунктів. У подальшому обидві групи стали розвивати наступ на Грубешів – Хелм.

23 (9) січня Володимирське угруповання отримало незначну підмогу з Торчина і продовжило наступ.

Командувач угруповання «Ковель» генерал Ридз-Смігли мусив перекинути на Володимир-Волинський і Ковельський напрямки свої резерви: кінний ескадрон варшавських студентів, 23-й піхотний Люблінський полк (200 багнетів, 2 гармати), 25-й піхотний Келецький полк (500 багнетів) під командуванням майора Оскара Брезаного (mjr Oskar Brezany; з 07.02.1919 командир полку підполковник Міхал Зінкевич (ppłk Michał Zienkiewicz)), два ескадрони 3-го полку уланів підполковника Стефана Стржемінського (Stefan Marian Strzemiński), 1-й, 2-й батальйони та дві кулеметні роти 32-го Ціханівського полку піхоти (Ciechanowski Pułk Piechoty) під загальним командуванням підполковника Яна Сандецького (ppłk Jan Sandecki). Також сюди був перекинутий загін капітана В.Зборовського зі складу оперативної групи «Буг». За допомогою резервів подальший наступ Володимир-Волинського і Ковельського угруповань був стриманий.

На світанку 24 січня підрозділи ОГ «Буг» контратакували на Володимир-Волинському напрямку. Протягом бою поляки зуміли пробитись до передмістя Володимира, але були відкинуті назад. Після перегрупування поляки знову атаку. З огляду на те, що більшість особового складу Кременецького і Ямпільського полків покинули свої частини і подались по домівкам, сотні Володимир-Волинського бойового загону вимушені були відійти до Порицька, а звідти до Торчина.

Цього ж дня польські кавалерійські підрозділи здійснили глибокі рейди у східному напрямку. Один з таких підрозділів до кінця дня зміг вийти у район Торчина.

Одночасно польські відділи повели наступ також у південному і північному напрямках.

2-й батальйон Ціханівського полку на світанку 27 січня форсував Лугу в районі с.Зимне і вступив у бій з українськими відділами. У результаті жорстокого бою українські підрозділи були відкинуті майже на 40 кілометрів. 1-й батальйон Ціханівського та 23-й Люблінський полк піхоти атакували український гарнізон у Турійську. Першою в атаку пішла 4-та рота Люблінського полку, яка змогла пробитись до позицій противника. Після короткотривалого бою українські відділи залишили Турійськ і відступили в напрямку Ковеля. [47, s.159-161]

Після деякого затишшя, 30 січня бої поновились на схід від Володимира-Волинського, а вже 31 січня польські війська знову перейшли в наступ і до кінця дня очистили від українських відділів район на схід від залізниці Володимир-Волинський-Ковель аж до Рожища.

Поляки жорстоко відомстили жителям Володимир-Волинського і Ковельського повітів за їх підтримку українських військ. Судові процеси проти українців за їхню діяльність під час польсько-української війни в той час на території Західної Волині, окупованої польськими військами стали звичним явищем. [9, с.446]

Так, 30 січня 1919 року у Володимирі та його околицях польська військова влада провела масові арешти серед українців через те, що сільське населення повіту не підтримало польського руху. Значна частина арештованих була розстріляна. Зазначенні вище антиукраїнські акції польської військової влади все більше негативно налаштували волинян до місцевого польського елемента. Член трудового конгресу від Ковельщини Пізняк повідомляв волинському губернському комісарові: «...усе наше селянство, якому зараз ляхи залили за шкуру сала, всі, як один, візьмуться за зброю на поклик української влади...» [12, с.13]

У цей же період (підрозділи УГА штурмували позиції ОГ «Буг» в районах Сокаля, Кристинополя, Угніва, Рави-Руської, де оборонялись польські частини під командуванням полковника Леона Барбецького, підполковника Владислава Беліни, майорів Леопольда Ліса-Кула та Та-

деуша Піскора. У результаті цих боїв, поляки, які перейшли в контрнаступ 25 січня, захопили міст через Буг в районі Крилова, а 26 січня група полковника Барбецького оволоділа Угновим (втрати поляків склали 50 чол., українців - тільки полоненими до 60 вояків).

Хоча на початок другої декади лютого більша частина Західної Волині опинилась під польським владарюванням, польське командування була занепокоєне ситуацією в районі на південний схід від Володимира-Волинського.

15 лютого Володимир-Волинський бойовий загін зробив спробу втретє оволодіти Володимиром. Сотня Юрія Бунди підійшла до Зимного зі сторони Порицька і повела наступ на південно-східну околицю міста. У ході бою з польською самообороною загін втратив до двох десятків бійців загиблими і пораненими (в числі поранених був і сотник Бунда) і вимушений був відступити на схід. [36, с. 14-16; 47, s.169]

Українські воїни, які загинули в боях за Володимир, були поховані на православному цвинтарі. У 1928 році братська могила стараннями місцевого осередку «Пласту» була впорядкована. Тут був встановлений дубовий хрест з тризубом і надписом: «Полеглим за Рідний Край. 1918 – 1928. Pro Patria Mortuis». [36, с.16]

21 лютого для перешкодження концентрації українських військ у район Іванич і Порицька був висланий сильний відділ під командуванням капітана Ржецького-Зінта. На околиці Іванич поляки були зустрінуті вогнем українських вояків з Кременецького пішого полку. Зав'язався запеклий бій, переможцем у якому став польський підрозділ, щоправда без свого командира – капітан Ржецький-Зінта загинув. Український відділ під натиском противника відійшов у район на південь від Іванич.

25 лютого до Володимира-Волинського з району Рави-Руської був перекинутий загін майора Леопольда Ліса-Кула (Leopold Lis-Kula) у складі двох батальйонів піхоти, штурмової роти, гарматної батареї. До цього загону також приєднався кінний дивізіон під командуванням майора Фелікса Яворського. У ніч із 1 на 2 березня цей загін був висунутий у район Порицька, де займали оборону українські підрозділи угруповання під командуванням полковника Г.Є. Порохівського.

3 березня на лівому фланзі оборони Холмської групи загін Ліса-Кула прорвав оборону передових підрозділів українських військ в районі с.Орищі (нині Іваничівський район) і розвиваючи наступ незабаром вступив в бій з двома малочисленими українськими полками (певно Кременецьким і полком ім.І.Франка – авт.) під Старим Порицьком. У ході запеклого бою Кременецький полк зазнав нищівної поразки: до полону потрапив штаб полку, 100 козаків, поляки захопили 3 гармати з снарядами, 5 кулеметів, 7 польових кухонь, значну кількість майна зв'язку. [47, s.178]

Після короткого перепочинку вночі 5 березня загін Ліса-Кула вирушив в напрямку на Твердині. Польські пляцувки сил самооборони протягом всього дня 5 і 6 березня вели розвідувальні дії на схід від Володимира-Волинського, раз у раз вступаючи в бій з загонами українських селян-добровольців. 7 березня загін майора Ліса-Кула увірвався до Торчина, де знаходився штаб Володимир-Волинської групи. Після загибелі свого командира поляки відступили.

Протягом другої половини березня боротьбу з польськими відділами вели в основному партизанські загоны, які атакували ворожі залоги: 14 березня в Руснові, 15 березня – Руснові і Житанях, 19 березня – Литовежі та Заболотцях; 21 березня – Порицьку та Іваничах.

Наприкінці березня стало зрозуміло, що план наступу Дієвої армії до західного кордону провалився, а польські війська вийшли на лінію річки Стохід від Поворська до Порицька. [27, с.313] Володимирщина опинилась під владою поляків аж до серпня 1920 року.

4. Події більшовицько-польської війни 1920 року на Володимирщині.

11 липня 1920 року 12-та армія (Гаспар Карапетович Восканов (Восканян) отримала наказ наступати в напрямі Ковель – Брест, а 1-ша Кінна армія (Семен Михайлович Будьонний) переслідувати відступаючі польсько-українські війська з напрямком головного удару Луцьк – Володимир-Волинський - Грубешів - Люблін - Лукув. 14-та армія повинна була завдати удару в напрямку на Львів.

На 24 липня відповідно до директиви ПЗФ від 11.07.20 № 542/сек./3794/оп до 24 липня «червоні» повні були оволодіти районами: 12-та армія – Ковеля; Кінна армія – Хелм - Красностав

- Замостя; 14-та армія – Рава-Руська – Городок – Львів. При цьому 12-та армія повинна була стати своєрідною ланкою, яка б зв'язувала війська Південно-Західного і Західного фронтів і на яку покладалось забезпечення лівого флангу Західного фронту у липневій операції проти Північно-Східного фронту польської армії.

Однак не все так сталося, як гадалось. Супротив польських військ призвів до того, що бойові дії в районі Володимира-Волинського розпочались лише на початку серпня 1920 року.

Відповідно до вказівок Головного командування за №4592/оп від 03.08.1920 командування Південно-Західного фронту віддало розпорядження РВР 12-ї армії про виділення сил для наступу в напрямку на Володимир-Волинський, що мало б полегшити виконання завдань 1-ю Кінною армією на півдні Волині і Львівщині. [13, с. 707]

4 серпня наказом №0190 командарм 12-ї Г.К. Восканов поставив підпорядкованим з'єднанням завдання щодо подальшого розгрому противника в західних повітах Волині, виходу до Бугу і його форсування. В наказі констатувався факт форсування Турії в районі Ковеля і на правому фланзі 25-ї сд, уточнювались завдання з'єднанням і частинам армії, зокрема: «...группе Голикова задача прежня, но по занятии бригадой (мається на увазі Башкавбригада – авт.) Устилуга направитъ ее на Грубешев и, по занятии такового города, оставаться в старом районе для обеспечения и освещения своего левого фланга и для связи с частями Конармии... Начдиву 44-й — по овладении г. Владимир-Вольшским сосредоточитъ дивизию в названном районе, вести энергичную разведку [в] юго-западном и южном направлениях и оказать всемерное содействие правофланговым частям Конармии в ее продвижениях. Принять все меры для приведения частей дивизий в порядок... полевое управление армии перевести в Ровно... разграничительные линии с Западным фронтом между 58-й дивизией и 25-й прежние. Между 25-й и группой т. Голикова—Ковель—Милановичи—Вишневец—Холм, все пункты для 25-й включительно. Между 7-й и 44-й дивизиями—Турійск—Устилуг—Мирче. И далее между 7-й и Конармией—Мирче—Лабуне—Рудник, все пункты для группы Голикова включительно... При овладении г. Холмом с разграничительными линиями не считается... Начсанбарт 12-й выделить артиллерийскую и продовольственную летучки на ст. Рожище, а начсанчасти головной эвакуационный пункт немедленно направитъ на ст. Киверци.» [11, с.338-339]

На Володимир-Волинському напрямку після прориву оборони противника на Стоході вели наступ частини 44-ї стрілецької дивізії Івана Наумовича Дубового.

Протягом 3 – 6 серпня дивізія переслідувала відступаючого з Рожищ противника в напрямку Озютичі – Війниця – Володимир-Волинський. Полки 132-ї Пластунської бригади під командуванням Леоніда Яковича Вайнера вже 3 серпня досягли с.Невільне, 4 серпня – Ворончина, а надвечір 5 серпня вийшли на підступи до Володимира-Волинського. 6 серпня пластуни в ході бою змогли досягти околиці міста і там закріпитись. [43, с.59]

Поляки на околицях Володимира обладнали укріплені лінії оборони, для взяття яких 7 серпня 132-га Пластунська бригада і 390-й Богунський полк 44-ї сд п'ять разів атакували противника. Ще півтори години бій ішов на вулицях древнього княжого міста. У вуличних боях вміло діяли бійці кавполку 44-ї сд під командуванням В.М.Васича. Особливо відзначився ескадрон під командуванням Івана Глазунова, а також Ф.І.Павловський (згодом заступник командира полку), І.М.Бондаренко, А.А.Чеснюк, М.Є.Кравченко, С.М.Синозацький та інші. [43, с.126, 127] Лише по обіді залишки польських військ залишили місто і переправились через Буг в районі Устилуга. [43, с.15] Слідом за поляками до прикордонного містечка увірвались підрозділи Башкирської кавалерійської бригади, якою нещодавно прийняв командування Олександр Васильович Горбатов. У ході боїв за Володимир тільки 390-м Богунським полком окрім полонених були захоплені 80 гвинтівок, 7000 патронів, 25 підвод з обмундируванням і продовольством, 6 голів худоби і санітарна летючка. [43, с.43] Поки йшли бої за Володимир 388-й Богунський полк зайняв містечко Крилів і повів наступ у напрямку на Модринь - Сагринь. [18, с.38] Згодом, під натиском поляків, 388-й полк відійшов до с.Джарди (нині с.Заставне Іваничівського району), а потім знову атакою зайняв Крилів.

131-ша Таращанська бригада 44-ї сд, коли до Володимира залишилось біля 20 кілометрів, отримала завдання повернути на північний схід і наступати в напрямку Порицьк – Сокаль. Села Чесний Хрест і Порицьк були взяті без бою, а от в районі станції Іваничі поляки намага-

лись тримати оборону. Після двогодинного бою, польські підрозділи відійшли до Бугу, переправились на західний берег і спалили мости. Переслідуючи противника, 391-й, 392-й і 393-й Таращанські полки 12 серпня вийшли до м.Сокаль, де протягом трьох діб вели бої з противником. Внаслідок цих боїв 392-й і 393-й Таращанські полки 14 серпня були відкинуті поляками за Буг. [43, с.53, 54] Лише введення в бій частин 24-ї Залізної стрілецької дивізії, яка наступала з району Луцька, дозволило вирівняти ситуацію в районі Сокаля.

Відразу після захоплення Володимира для мобілізації населення у місті був створений повітовий військовий комісаріат, який очолив Мінкін. [6]

Протягом другої половини серпня частини 12-ї армії вели безуспішні спроби наступу на Холмському і Грубешівському напрямках. Невдачі, які зазнавала армія «народили» на Західному фронті іронічний жарт, мов вона може взяти лише те, що їй милостиво віддає противник, і ні на йоту більше. [38] Врешті решт армія зайняла оборонні позиції вздовж берегів Бугу. При цьому 130-та Богунська бригада 44-ї сд зайняла район Устилуга. 132-га Пластунська - район Ізова, 131-ша Таращанська – Прицька.

На початку вересня після невдалих боїв під Замостям (Комаровом) і Грубешовом в район Володимира-Волинського вийшла 1-ша Кінна армія С.М.Будьонного, де зайняла оборону по східному берегу Бугу від Коритниці до Крилова. Штаб армії розташувався в древньому княжому місті. Дивізії армії були обезкровлені. Станом на 1 вересня 1-ша Кінна армія (4-та, 6-та, 11-та, 14-та кав дивізії окрема кінна бригада, 1-ша автозентітна баталея, бронепоезди №№ 33, 72, 82, 9-й, 21-й, 32-й, 52-й автобронезагони) мала в своєму складі 11597 шабель, 1418 багнетів, 387 кулеметів, 72 гармати. [19, с.508]

За спогадами С.М.Будьонного в 11-й кавдивізії в наявності було 1180 активних бійців, при чому 718 без коней. В найбоекватнішій 6-й кавдивізії налічувалось до 4 тис. шабель, однак вибули з і строю всі командири полків і $\frac{3}{4}$ командирів ескадронів. Зі 150 кулеметів справними були лише 60. [7, с.379] Однак замість бійців і командирів вище командування для поповнення частин армії надіслало у Володимир 400 політпрацівників.

Стан армії Будьонного на той час влучно охарактеризував Олександр Удовиченко: «...вона вже втратила свою роль молота, що увесь час пробивав фронт Польської Армії. Відсіч, яку зустрів Будьонний під Замостям, остаточно розбила широко побудовані стратегічні плани Червоної Армії, а саме: кінними арміями з півночі і з півдня оточити Польську Армію...» [41, с.127] Подальші події на Волині підтвердили слушність висновку українського воєначальника – 1-ша Кінна армія вже не могла не те що наступати, вона заледве встигала вивертатись з-під ударів польських військ.

Окрім того у Володимирі-Волинському розташовувалась Школа червоних командирів ім.М.Щорса 44-ї спід командуванням Л.Ф.Керцеллі, яка прибула сюди 12 серпня з Бердичева. Наприкінці серпня 41 випускник школи прийняв під командування підрозділи в 44-й сд. [43, с.73]

Станом на 11 вересня війська 3-ї польської армії під командуванням генерала Владислава Сікорського (Władysław Sikorski) розташувались вздовж берегів Бугу від Шацька до Устилуга і приготувались до наступу, який розпочали на світанку 12 вересня.

Цього ж дня моторизована група під командуванням офіцера 2-го відділу штабу 3-ї армії майора Володимира Бохенка (Włodzimierz Bochenek), яка налічувала близько 1000 вояків, 7 панцерників Форд FT-V/TF-с, 2 напівброньовані машини White, 45 (за іншими даними 54) вантажівок марок Packard, Berliet і Fiat, 8 75мм гармат) після добового маршу з району Владави раптовим ударом захопила місто Ковель, в якому знаходились штаби 7-ї та 25-ї стрілецької дивізій РСЧА, що зумовило швидкий успіх Ковельської операції поляків.

На Володимирському напрямку в наступ перейшли 18-та дивізія піхоти генерала Фрацішека Крайовського (Кралічека) (пол.Franciszek Krajowski , чес. František Králíček) та дві кінні дивізії новоствореного кінного корпусу під командуванням полковника Юліуша Руммеля (Juliusz Rómmel). Завданням цього угруповання було розгромити війська лівого флангу 12-ї та 1-шу Кінну армію, вийти до Ковеля з півдня (18-та дп), захопити переправи через Стир в районі Луцька (1-й кінний корпус).

Начальника 18-ї дивізії піхоти генерала Крайовського сміливо можна назвати злим генієм Будьонного. Адже саме завдяки вмільм діям вояків 18-ї дивізії в районі Дубно, Броди був зірваний план липневого наступу правого крила Південно-Західного фронту і потужна сила

1-ї Кінної армії понад місяць тупцювала на місці, не маючи змоги продовжувати наступ ні на захід, ні в напрямку на Львів.

Польська піхота за підтримки артилерії переправилась через Буг в районі Вигоданки і стала вести наступ в напрямку на Лудин, де знаходились частини 4-ї кавдивізії С.К.Тимошенка. У районі с.Млинів, де оборону тримали частини 6-ї кавдивізії Опанасенка, через Буг переправилась польська кавалерія з групи Станіслава Галлера, яка форсованим маршем попрямувала на Поромів.

Спроби начдивів 4-ї і 6-ї кав дивізій 1-ї Кінармії організувати контратаки успіху не мали. Польська артилерія вмilo ставила загороджувальний вогонь.

Бійці 390-го Богунського полку 44-ї сд ще встигли підпалити мости через Буг в районі Устилуга, проте марно – поляки на кількох ділянках форсували річку і стали стрімко просуватись вперед. [43, с.15]

За деякий час поляки атакували також позиції 11-ї Ф.М.Морозова та 14-ї О.Я.Пархоменка кавдивізій. У зв'язку із загрозою втрати Ковеля С.М.Будьонний наказав прикрити північно-західний напрямок Особливою кавбригадою під командуванням Костянтина Івановича Степового-Спіжарного. За проханням командувача 12-ю армією до Ковеля були вислані 2 бронепоезди (в т.ч. «Смерть Директорії», який був захоплений поляками). [7, с.380]

132-га Пластунська бригада 44-ї сд на кінець 12 вересня відійшла на рубіж Фалемичі – Житані – Хмелів – Микуличі. [43, с.60] 131-ша Таращанська бригада 44-ї сд також марно намагалась стримати натиск польських підрозділів у районі Порицьк, Воля Потуржинська і з боями стала відступати в загальному напрямку на Луцьк. [43, с.53] 393-й сп від Скоморох відійшов спочатку до с.Свинюхи, потім до с. Конюхи, а звідти на рубіж р.Стир в районі Луцька, де закріпився на позиціях. [43, с.57]

По обіді 12 вересня комбриг Особливої К.І.Степний-Спіжарний доповів до польового штабу 1-ї Кінної про те, що стрілецькі частини 44-ї сд почали відхід. Створилась безпосередня загроза Володимиру, в якому знаходились запаси обмундирування 12-ї армії. Обозами і під охороною підрозділів від Особливої кавбригади, 11-ї та 14-ї кавдивізій майно своєчасно було вивезене з Володимира до Луцька.

Вранці 13 вересня 14-та кавдивізія залишила Володимир-Волинський, який негайно зайняли підрозділи 18-ї дивізії піхоти генерала Ф.Крайовського.

Своєю директивою від 13.09.1920 №01117/оп Михайло Тухачевський став вимагати від командування і РВР 12-ї армії (з 20.09.1920 командарм М.М.Кузьмін) негайно відбити в поляків Ковель та замінити на півдні Волині стрілецькими дивізіями частини Кінармії, які повинні були бути виведені в район Переспа - Рожище для підготовки контрудару в північно-західному напрямку. Однак ні те ні інше завдання виконане не було. Деморалізовані частини правого флангу 12-ї армії відходили до Стоходу, а від противника зуміли відірватись лише 4-та і 14-та кав дивізії 1-ї Кінармії. 6-та і 11-та кавалерійські дивізії разом з 44-ю сд стримували удари противника на південь від Торчина. [22, с.132]

Частини 44-ї сд на вечір 13 вересня із ар'єргардними боями вийшли на рубіж Війниця (Богунська бригада) – Локачі (Пластунська бригада) – Конюхи (Таращанська бригада. На цей час командування і штаб дивізії втратили зв'язок з командуванням 12-ї армії і сусідами. [43, с.16] Малочисельні полки 44-ї (до 150 багнетів на полк) заледве стримували ворога., який намагався роз'єднати і оточити дивізії 12-ї армії.

Таким чином на кінець дня 13 вересня польські війська повністю зайняли територію Володимир-Волинського повіту.

Хоча бойові дії на Володимирщині і закінчились, однак відлуння війни ще деякий час було відчутне.

Протягом вересня – жовтня та території міста і повіту активно йшло вербування до бригади генерала Іскри (генерала Георгія Лохвицького), яка підпорядковувалась «армії» Станіслава Никодимовича Булак-Балаховича (з 28 вересня мала офіційну назву Окрема союзна армія). На 8 жовтня в районах Ковеля і Володимира-Волинського було зосереджено 1708 добровольців, у т.ч. 68 старшин. [21, с.84] У листопаді 1920 року Селянська бригада отамана Іскри у складі Окремою Союзної армії взяла участь в наступі і навіть спромоглася відбити у більшовиків Овруч. Однак завдяки зрадникам із Путивльського полку «червоні» невдовзі відбили місто.

Залишки бригади повернулись на територію Білорусі, де згодом були інтерновані, а сам отаман Іскра гайнув до Польщі. [21, с. 101-102]

З підписанням Ризького мирного договору (18 березня 1921 року) польсько-радянська війна закінчилась. Польська і російська сторони залишилися «при своїх інтересах», втративши при цьому десятки тисяч життів і зазнавши мільйонних збитків, а Українська Народна Республіка остаточно втратила свою державність.

Звісно, Начальний вождь Польської держави маршал Ю.Пілсудський відразу ж забув про свої слова щодо підтримки української державності – на Західній Волині, в тому числі і Володимирщині, швидко стала утверджуватись польська адміністрація, яка владарювала тут аж до вересня 1939 року.

Ми живемо в іншій країні, але про історію слід пам'ятати. Адже хто знає, як кільце її пружини розпрямиться наступного разу.

Саєвич Микола

Лука Мишуга

Остап Вахнянин УСС

школа в Микуличах

*Смаль Стоцький Степан
Йосипович*

Осип Букишований

*Ярославе́нко Яросла́в
Дмитро́вич*

*Старшини 2-го полку з полковником
Тимошенком*

Сотник Мирон Луцький

Штаб В. Волинського бойового загону

командувач Холмсько-Волинського фронту Олександр Шаповалзагону

*Восканов Гаспар Карпетович
ком 12А*

*Пам'ятник Борцям за волю України
В. Волинський*

Горбатов Олександр Васильович.

*Квятєк Казимир Францевич
комбриг 130 Богун бр 44сд*

*Козко_Кос'ко_Владимир
Иванович командир 131-й
Таращанської бригади 44-й
стрілецької дивізії*

*Васич Василь Миколайович
08 09 НШ 44сд*

*Кирпонос Михайло
Петрович в 1920 помнач
див школи 44 сд*

Буденний и Ворошилов

Морозов ФМ нач 11 кд

*Пархоменко
Олександр Якович
начдив 14кд1КА*

1. ДАСБУ. Ф. 6. Спр. 67093-фп. Т. 2604, архівно-слідча справа Решетнікова Є.
2. ЦДАВОВУ України, ф. 1078, оп. 1,спр. 2.2, арк. 4–6 зв.
3. ЦДАВОВУ України, ф. 1078, оп.1, спр. 4., арк.13.
4. ЦДАВОВУ України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 311. с. 100–101; Спр. 730. с. 106–107, 121–122
5. ЦДІАЛ, ф. 316, оп. 1, спр. 22.,с. 46.
6. ДАЖО. Ф. р.-1487. Волинский губернский военный комиссариат, г. Житомир, Волинской губернии. 1919–1925 гг. Оп. 2. Спр. 132. Приказы Чрезвычайного уполномоченного Совета Рабоче-Крестьянской Обороны по снабжению Красной Армии и Флота, Военно-хозяйственного управления Харьковского военного округа, Волинского губвоенкомата и Крымского военкомата. 17 февраля – 18 августа 1920 г., 20 арк.,арк.1; 8,арк.1–13в
7. Буденный С.М. Пройденный путь. Книга вторая: Москва: Воениздат, 1965. — 392 с.
8. Бутович Микола. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському. // За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – Торонто: Український військово-історичний інститут. – Зб. 11, с.18-41.
9. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. : у 2 т. / В.Верига; наук. ред. Ю.Сливка, О.Аркуша. – Л. : ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. Т. 1. – (Б. м.) : (б.в.), 2005. – 471с.
10. Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. - Ч. II. - 328 с.: (Репринтне видання 1920 р)
11. Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. док. и м-лов. В 3 т. Киев – 1967.
12. Гуцалюк І. О. Військово-політичне становище Західної Волині за Директорії УНР / І. О. Гуцалюк // Гілея : науковий вісник. Зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 63 (№8).– с. 5–13.
13. Директивы Главного командования Красной Армии (1917-1920). Москва: Воениздат, 1969, с. 707
14. Дмитрук В.Г. Вони боролись за волю України. Луцьк, ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. - 1072с.
15. Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932.
16. Дубрівний П. Сірожупанники (Перша Українська стрілецько-козацька дивізія) // За державність: Матеріали до історії війська. Укр. зб. 10. – Торонто. – Укр. військово-іст. Ін-т, 1964. – 256 с.
17. Зелінський В. Синьожупанники. // Ген.полк. Віктор Зелінський. Синьожупанники. Берлін.1938. 76с.
18. История 130-го стрелкового Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. Издание Политического Отдела 44-й Киевской стрелковой дивизии. Житомир, 1928, 64с.
19. Какурин Н.Е., Меликов В.А. Гражданская война в России: Война с белополяками. — Москва: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002,730с.
20. Каліщук О.М. Представники галицької інтелігенції на Волині в роки Першої світової війни. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2000. - №3: Серія: Історичні науки..
21. Карпус Збігнев. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі в 1919-1920 рр. Видавництво Університету Миколи Коперніка .Торунь 1999. 246с.
22. Ключев Л. Первая Конная армия на Польском фронте в 1920 году. Государственное военное Издательство, Москва, 1932, 143с.

23. Коссаk I. УСС у Володимирі 1916-17р. Журнал "Літопис Червоної Калини", 1932 р., ч.5. с.18-21.
24. Крамар Юрій. Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української революції 1917-1921 рр. // Волинські історичні записки. Зб.наук.праць. Т.5. Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, Житомир, 2010, с.71-76
25. Крип'яtkевич I., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ століття) / Упорядник Б.З.Якимович. – 4-те вид. змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. с.712.
26. Кураєв О. Експансія Центральних держав у Велику Україну після підписання Брестського миру (лютий – березень 1918 р.). Журнал «Воєнна історія» №1(55) 2011р. с.25-
27. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. Львів.: Інститут українознавства НАНУ, 1998 г. - 488 с.
28. Мандзенко Й. Сірожупанники. Табір полонених українських старшин в Йозефштадті, Австро-Угорщина // За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут. – Зб. 11.
29. Мишуга Л. На Волині (В 1918 році) // Лука Мишуга: Збірник – Нью-Йорк, 1973. – с.41-59.
30. Мишуга Л. 1918 рік у Володимирі // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. Вінніпег; Нью-Йорк, 1953.
31. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. 1961-1939.- Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970.- 276 с.
32. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року) // Україна модерна. - Львів, 1999. - Ч. 2-3 за 1997-1998 рр. - с. 132-193.
33. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Київ, 1992. – с.134-135.
34. Прохода В. Записки до історії Сірих, або Сірожупанників // За Державність. Матеріали до історії Війська Українського. – Зб. 1. Друге видання.- Каліш, 1935, с.75-128.
35. П'ясецький В.Е. Перша козацько-стрілецька "сіра" дивізія збройних сил УНР (1918-1919 рр.) // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства. Тези доповідей та повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Б.в., 1994. – с. 115 - 117.
36. Річинський А. Журнал "Літопис Червоної Калини", 1930 р., ч.7-8. с.14-16.
37. Савченко В.А. Дванадцять воїн за Україну. Харків: Фолио, 2005. - 415 с.
38. Сергеев Е.Н. От Двины к Висле. Издание В.Р.С. Западного фронта. Смоленск, 1923.
39. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918 Київ - Філадельфія, 1995. - 496 с.
40. Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917–1921. Київ. Тиражувальний центр УРП. 1995. 256 с.
41. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. - 206 с.
42. Цинкаловський Олександр. Княжий город Володимир. Львів, 1935.
43. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев,1923, 177с.
44. Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich (19 lutego 1919 r. - 9 wrzesnia 1920 r.).- Warszawa, 2003.
45. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. – Warszawa:VOLUMEN, 2000. – 292s.
46. Łossowski P. Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie1918. – Łowicz: Mazowicka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, 1998. – 287s.
47. Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918-1919. Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, 1994. - 295 s.
48. Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919. – Lwów, Warszawa: Książnica–Atlas, 1928. – 108 s.
49. Fedyshin Oleh. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918. Rutgers University Press; First Edition. 1971. 410p.
50. Jabłoński H. Z dziejów genezy sojuszu: Piłsudski – Petlura (początki konfliktu zbrojnego, XI.1918 – III.1919 r.) // Zeszyty naukowe WAP. Seria historyczna.VII. – № 5 (21). – Warszawa1961. – s .40–58.